

Еріх Марія Ремарк —
один з найвідоміших письменників
XX століття. Його антивоєнні романи
«На Західному фронті без змін», «Три товариші»,
«Триумфальна арка» є справжніми світовими
сенсаціями, що не втрачають актуальності
й до сьогодні. Поруч із Гемінгвеем та Олдінгтоном
Ремарк — одна з культових постатей літературної
течії «втраченого покоління».

*Березень 1945-го. Концтабір Меллерн вважається
дуже гуманним: тут немає газових камер. Але щоденно
смерть від голоду, знущань, хвороб забирає сотні тих,
у кого замість імен — лише номер. Відчайдушне
передчуття скорого звільнення об'єднує змучених
мешканців Малого табору. Вижити повинен
хоч хтось. Аби не забути. Аби розповісти правду.
Аби знайти сили розпочати все наново,
пам'ятаючи про ті іскри життя,
які згасли назавжди...*

bookclub.ua

ISBN 978-617-12-8923-9

9 786171 289239

ІСКРА ЖИТТЯ

Е. М. Ремарк

ІСКРА ЖИТТЯ

Еріх Марія
Ремарк

КСД

*Еріх Марія
Ремарк*

ІСКРА ЖИТТЯ

*Erich Maria
Remarque*

Der Funke Leben

Роман

ХАРКІВ 2021 **КСД**

УДК 821.112.2
Р37

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Публікується за сприяння «Mohrbooks AG Literary Agency»
та «Synopsis Literary Agency»

Перекладено за виданням:
Remarque E. M. Der Funke Leben : Roman /
Erich Maria Remarque. — Köln : Kiepenheuer & Witsch,
1998. — 414 S.

Переклад з німецької *Христини Николин*

Дизайнер обкладинки *Оксана Волковська*

ISBN 978-617-12-8923-9
ISBN 978-3-462-02724-2 (нім.)

- © New York University, successor-in-interest to the literary rights of The Estate of the Late Paulette Goddard Remarque, 1952, 1954, 1956
- © Nemiro Ltd, видання українською мовою, 2021
- © Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

На пам'ять про мою сестру Ельфріду

Скелет 509 повільно підвів череп і розплющив очі. Він не знав — спав чи був без свідомості. Голод і виснаження давно подбали, аби одне майже не відрізнялося від іншого. Обидва стани були мов занурення у трясовину, здавалося, що виборсатися вже не вдасться. Якийсь час 509 лежав нерухомо і прислухався. Це було старе правило таборів: неможливо вгадати, з якого боку насувається загроза, тож, поки лежиш нерухомо, маєш шанс, що тебе не помітять чи вважатимуть мертвим, — відомий кожній комасі простий закон природи.

Він не чув нічого підозрілого. Вартові на вежах були напівсонні, за ним теж усе було спокійно. Обережно повернув голову й озирнувся.

Концентраційний табір Меллерн мирно дрімав на осонні.

Великий плац для шикування, який есесівці з гумором називали «танцмайданчик», був майже порожній. Лише праворуч від вхідної брами на товстих дерев'яних стовпах висіло четверо людей зі зв'язаними за спиною руками. Їх так високо підтягли на мотузках, що ноги вже не торкалися землі. Руки були вивихнуті. Заради розваги два кочегари жбурляли в них з вікна маленькими вуглинками. Але четверо нещасних не ворушилися. Вони висіли на хрестах уже пів години і знепритомніли. Покинутими стояли бараки трудового табору; команди, що працювали за його межами, ще не повернулися. Вулицями сновигали кілька днювальних.

Ліворуч від великої вхідної брами, перед штрафним бункером, у плетену кріслі за круглим столом сидів есесівець-шарфюрер Броєр, грівся на сонці і пив каву.

Навесні 1945 року добра кава в зернах була рідкістю, але Броєр щойно задушив двох євреїв, які шість тижнів гнили в бункері, вважав свій вчинок дуже гуманним і вирішив, що заслуговує на винагороду. До кави черговий по кухні передав йому тарілку з кексом. Їв Броєр повільно і з насолодою — в кексі було багато смачнющих родзинок без кісточок. Старший єврей не надто його розважив, а от молодший виявився витривалішим: він досить довго пручався, товк ногами і хрипів. Броєр сонно вишкірився та прислухався до звуків табірної оркестру, що лунали з садів. Саме була репетиція, оркестр грав «Троянди з півдня» — улюблений твір коменданта, оберштурмбанфюрера Нойбауера.

509 лежав на протилежному боці табору, поруч з дерев'яними бараками, від Великого робочого табору їх відділяв колючий дріт. Це звалось Малим табором, де утримували в'язнів, надто слабких для праці. Тут вони чекали смерті. Майже всі вмирили швидко, але нові з'являлися вже тоді, коли інші були ще не зовсім мертві, а тому бараки завжди стояли переповнені. Люди лежали один на одному навіть у проходах або здихали просто на вулиці. Газових камер у Меллерні не було. Комендант цим особливо пишався і любив наголошувати, що в Меллерні вмирають природною смертю. Офіційно Малий табір називався Відділ полегшеного режиму — але лише деякі були настільки стійкі, аби витримати цю полегшу тиждень чи два. Одна така витривала група животіла у 22-му бараці. Рештками чорного гумору вони називали себе «ветерани». 509 входив у групу. До Малеого табору його перевели чотири місяці тому, те, що він досі був живий, йому й самому здавалося дивом. Від крематорію здіймався чорний дим. Вітер ніс його в напрямку табору, і клуби ковзали низько над бараками. Масний солодкавий запах викликав нудоту.

509 так і не зміг призвичаїтися до нього. Навіть після десяти років у таборі. Сьогодні горіли рештки двох ветеранів: годинникаря Яна Сібельські та університетського професора Йоеля Бухсбаума. Обидва померли в бараці № 22, в обід вони вже були в крематорії, щоправда, Бухсбаум опинився там не весь: бракувало трьох пальців, сімнадцятих зубів, нігтів на пальцях ніг і частини статевого члена. Все це він втратив, коли з нього намагалися зробити путню людину. Історія зі статевим членом викликала дикий регіт на вечорах культури в казармі СС. Це була ідея шарфюрера Гюнтера Штайнбрєннера, який нещодавно з'явився у таборі. Проста, як все геніальне, — ін'єкція концентрованої соляної кислоти, тільки й справи. Цим Штайнбрєннер одразу заслужив повагу серед колег.

Березневе пообіддя було лагідне, вже трохи пригрівало сонце, але 509 мерз, попри те що мав окрім свого ще й одяг трьох інших осіб — куртку Йозефа Бухера, пальто торговця вживаними речами Лебенталя та подертий светр Йоеля Бухсбаума, який ветерани врятували від крематорію. Але при зрості сто сімдесят вісім сантиметрів і з вагою менше тридцяти двох кілограмів не зігріло б, напевне, навіть найтепліше хутро.

509 мав право пів години полежати на сонці. А тоді мусив повернутися в барак, віддати позичений одяг, а також свою куртку, щоб грітися йшов хтось інший. Відколи минули холоди, це була домовленість ветеранів. Дехто вже й того не хотів. Вони були надто виснажені і після зимових страждань прагнули одного — просто померти в бараках; але Бергер, старший по бараку, наполіг, аби всі, хто ще міг повзати, відтепер щодня бували на свіжому повітрі. Наступним був Вєстгоф, тоді Бухер. Лебенталь відмовився: у нього були цікавіші справи.

509 знову дивився перед себе. Табір був на узвишші, тож через колючий дріт він міг бачити місто. Воно розкинулось у долині, серед плетива дахів височіли церковні

вежі. Місто було старовинне, з багатьма соборами і валами, липовими алеями і звивистими вуличками. На півночі — нова частина, з ширшими вулицями, головним вокзалом, казармоподібними будинками для робітників, фабриками, металургійним та мідеплавильним заводом, де працювали загони з табору. Широкою дугою містом пливла річка, а в ній відбивалися мости і заспані хмари.

Голова 509 впала. Тримати її піднятою довго він не міг. Череп був важкий, а шийні м'язи стоншилися до ниток. Вигляд димарів у долині наганяв ще більший голод. Голод мучив не лише шлунок, а й мозок. Шлунок звик до цього: роками не відчував нічого іншого, крім постійної тупої жадоби. Мозковий голод значно гірший. Він викликає галюцинації й ніколи не припиняється. Чатує навіть уві сні. Боротьба 509 із маренням про смажену картоплю тривала три зимові місяці. Він всюди чув її запах, навіть у смороді відхожого місця. Тепер це було сало. Яечня очками і сало.

Він подивився на нікельований годинник, який лежав поруч на землі. Годинник позичив Лебенталь. Це був скарб цілого барака, давно покійний поляк Юліус Зільбер колись зумів пронести його з собою в табір. 509 побачив, що має ще десять хвилин, але вирішив-таки взяти назад до барака. Боявся знову заснути. Неможливо було знати напевно, чи прокинешся цього разу. Він іще раз пильно й обережно оглянув таборову вулицю і не побачив нічого, що могло б становити загрозу. Властиво, він її й не чекав. Обережність була рутинною старого табірника. Через дизентерію в Малому таборі запровадили карантин, тож есесівці тут з'являлись нечасто. Останніми роками контроль у всьому таборі послабився. Війна ставала дедалі помітнішою, і частину есесівців, які досі лише героїчно катували і вбивали беззахисних в'язнів, відіслали на фронт. Тепер, навесні 1945 року, в таборі залишилася тільки третина особового складу СС. Управління внутрішніми справами табору віддавна про-

вадили майже виключно самі в'язні. В кожному бараці був старший по блоку і кілька старших по відсіках, робочі бригади підпорядковувались капо та бригадирам, а цілий табір — старшому по табору. Всі вони були в'язнями. Їх контролювали табірний фюрер, фюрер блоку та бригадні фюрери — це завжди були есесівці. Спершу в таборі утримували лише політичних в'язнів, згодом з'явилася безліч звичайних злочинців із переповнених в'язниць міста й усієї околиці. Групи розрізняли за кольором трикутника, нашитого поруч із номером на одяг ув'язнених. Політичні мали червоні трикутники, кримінальні — зелені. А в євреїв було два трикутники (додатковий жовтий), ці два трикутники утворювали зірку Давида.

509 взяв пальто Лебенталя і куртку Йозефа Бухера, повісив на себе і поповз у барак. Він відчув, що втомився більше, ніж звичайно. Навіть повзти було важко. Вже за якусь мить земля під ним пішла обертом. Він завмер, заплющив очі і глибоко задихав, щоб відпочити. Цієї ж миті почувся сирени міста.

Спершу їх було дві. А за кілька секунд приєдналися й інші, здавалося, що в долині кричить ціле місто. Голосили дахи й вулиці, вежі та фабрики, місто, яке ще мить тому спокійно лежало під сонцем, раптом заревіло, як паралізований звір, що бачить смерть і не може втекти, — сиренами і паровими свистками розривало незворушне небо.

509 одразу притисся до землі. Бути поза бараками під час повітряної тривоги заборонено. Можна спробувати підвестися і побігти, але бараки надто далеко, а він заслабкий, щоб рухатися достатньо швидко; нервовий вартовий з нових може почати стріляти по ньому. Тому він якомога швидше проповз кілька метрів назад до заглибини в землі, заліз у неї і накрився позиченим одягом. 509 виглядав так, ніби впав мертвим. Це ставалося часто і не викликало підозр. Однаково тривога буде недовгою. За останні місяці її оголошували в місті кожні кілька днів,

але ніколи нічого не відбувалося. Літаки завжди летіли далі — на Ганновер чи Берлін.

Включилися сирени табору. За деякий час — знову. Голосіння з'являлося і зникало, наче на старому грамофоні грала подряпана платівка. Літаки наближалися до міста. 509 це знав. Це його не обходило. Його ворогом був найближчий кулеметник, який міг помітити, що він не мертвий. Події за колючим дротом його не торкалися.

Він заледве дихав. Чорна вата спертого під пальтом повітря огортала щораз щільніше. Лежав у заглибині в землі, наче в могилі, поступово йому почало здаватися, що це й справді його могила, що він ніколи вже не зможе встати, що цього разу — кінець, він залишиться тут лежати і помре, здоланий врешті слабкістю, з якою так довго змагався. 509 спробував боротися, але це не дуже допомогло, його заповонило це дивне сумирне чекання, яке ширилося в ньому, у ньому й поза ним, ніби чекало все: чекало місто, чекало повітря, навіть світло чекало. Було так, як на початку сонячного затемнення, коли кольори вже набрали свинцевого відтінку й віддаленого передчуття безсонячного мертвого світу, — якийсь вакуум, чекання із затамованим подихом: омине смерть іще раз чи ні.

Удар був несильний, але неочікуваний. І прийшовся з боку, який видавався найбезпечнішим. 509 відчув його як жорсткий поштовх глибоко із землі у шлунок. Водночас крізь завивання надворі прорізався тонкий сталевий посвист, він наростав, наче звук сирени, однак це було щось зовсім інше. 509 не розібрав, що передувало — удар із землі чи посвист і гуркіт після нього, — але знав напевне: такого не траплялося за попередніх тривог, і, коли це повторилося, ближче і сильніше, під та над ним, він усе зрозумів. Літаки вперше не полетіли далі. Місто бомбардували.

Земля знову здригалася. 509 видалося, ніби його вдарили величезні підземні гумові кийки. Він раптом повністю прийшов до тями. Смертельна втома зникла, мов дим,

розвіяний вітром. Кожний поштовх із землі ставав поштовхом для його мозку. Якийсь час він лежав непорушно — тоді, майже не помічаючи, що робить, обережно просунув руку вперед і відхилив пальто зі свого обличчя настільки, щоб бачити місто вниз.

Саме в ту мить, неначе іграшковий, повільно розпався в різні боки і здійнявся в повітря вокзал. Майже граційно над деревами міського парку пролетів золотий купол і зник за ними. Сильні вибухи, здавалося, не мали з цим нічого спільного: усе відбувалося якось надто повільно, а звуки зенітної артилерії губились, немов дзявання тер'єра серед грубого гавкоту великого дога.

З наступним потужним поштовхом почала хилитися одна з веж церкви Катерини. Вона падала, повагом розвалюючись на багато шматків, неначе це була сповільнена зйомка, а не реальність. Між будинками, мов гриби, росли фонтани диму. 509 все ще не мав відчуття руйнувань; внизу просто бавились якісь невидимі велетні. У неушкоджених частинах міста далі мирно курилися димарі; у ріці й далі відбивалися хмари, а постріли зеніток облямовували небо, мов м'яку подушку, з потрісканих швів якої вилітали сіро-білі клаптики бавовни.

Одна бомба впала далеко за містом, на луки, що простягалися вгору аж до табору. 509 досі не відчував страху, це було надто далеко від доступного йому тісного світу. Він боявся сигарет, якими припікали очі та геніталії, тижнів у голодному бункері — кам'яному саркофазі, в якому не можна було ані стояти, ані лежати, козла, на якому відбивали нирки, катівні у лівому крилі біля воріт, Штайнбренера, Броєра, начальника табору Вебера, але й це все зблякло, відколи його перевели у Малий табір. Щоб мати силу жити далі, потрібно швидко забувати. Окрім того, після десяти років тортур концентраційний табір Меллерн охопила легка втома — навіть свіжому, ідеалістичному есесівцеві з часом набридало катування скелетів:

вони не мали витривалості й реагували мляво. Іноді, з прибуттям нових міцних і життєздатних в'язнів, патріотичний запал зростав. Тоді ночами чутно було знайомі крики, а есесівці виглядали трохи жвавішими, як після доброї свинячої печені з картоплею та червоною капустою. Загалом табори в Німеччині стали під час війни гуманнішими. Людей майже без винятку знищували в газових камерах, забивали до смерті або розстрілювали, виснажували роботами, а тоді залишали помирати з голоду. Якщо у крематорії спалювали когось живцем, то це траплялося через перевтому або тому, що деякі скелети подовгу не рухалися, а не зі зла. Таке ставалося лише за масових ліквідацій, коли треба було швидко звільнити місце для нових в'язнів. Навіть голодом у Меллерні морили не надто завзято; у Малому таборі все ще була якась їжа, і ветеранам, як-от 509, вдавалося бити рекорди і залишатися живими.

Бомбардування раптово припинилося. Тепер шуміла лише артилерія. 509 підняв пальто трохи вище, аби бачити найближчу вартову вежу. Вона була порожня. Роззирнувся праворуч і ліворуч. На вартових вежах нікого не було. Есесівці позлізали зі своїх постів і сховалися в укриття; поруч із казармами в них було надійне бомбосховище. 509 відкинув пальто, підповз до колючого дроту, сперся на лікоть і вп'явся поглядом у долину.

Місто горіло. Те, що раніше здавалось несправжнім, стало страшною реальністю: довкола був вогонь і руйнування. Дим, мов величезний жовто-чорний хижий молюск, повз вулицями і жер будинки. Звідусіль виривалося полум'я. З вокзалу здіймався гігантський сніп іскор. Спалахнула зруйнована вежа церкви Катерини, зусібіч танцювали бліді блискавки вогняних язиків. Безтурботно з незмінно ясної небесної блакиті золотим ореолом світило сонце, ліси і пагорби, як і раніше, ніжилися в теплих променях світла — так, наче саме лише місто було прокляте незвіданим темним суддею. 509 дивився вниз. Забув про обережність і не

міг відвести погляду. Він бачив місто тільки з-за колючого дроту, ніколи не бував у ньому, але за десять табірних років воно стало для нього чимось більшим, ніж просто містом.

Спершу місто було майже нестерпним образом втраченої свободи. 509 дивився на нього щодня — бачив його безтурботне життя, коли ледве повзав після спецпроцедур керівника табору Вебера; бачив місто з його церквами й будинками, коли висів з вивернутими руками на хресті, бачив місто з білими човнами на річці й автомобілями, що мчали назустріч весні, коли з нього разом із сечею виходила кров з розбитих нирок. Коли він бачив місто, в нього пекли очі, вигляд міста був справжньою тортурою, тортурою-додатком до всіх інших, завданих у таборі.

Тоді він місто зненавидів. Минав час, але що б не діялося тут, угорі, місто не змінювалося, не переймалося. З його коминів безтурботно йшов дим кухонних пічок, а над табором здіймався дим крематорію; його спортивні майданчики та парки повнилися веселим гамором, а на табірному танцмайданчику вмирили сотні загнаних створінь; його мешканці шоліта насолоджувались відпустками і вирушали в лісові мандрівки, а в'язні тягли з каменоломень своїх мертвих і замордованих товаришів. 509 ненавидів місто, бо думав, що воно назавжди забуло про нього та інших ув'язнених.

Врешті минула й ненависть. Найважливішою стала боротьба за крихту хліба, а також прийшло усвідомлення, що ненависть і спогади руйнують надломлене «я» незгірше від болю. 509 навчився відмежовуватись, забувати і не турбуватися ні про що, крім продовження власної екзистенції ще хоч на годину. Він збайдужів до міста, а його незмінний образ став похмурим символом його власної долі.

Тепер місто горіло. Він відчував, як тремтять руки. Намагався стриматися, але марно, руки тремтіли дужче. Раптом усе втратило форму й сенс. Голова боліла, була як порожній барабан, по якому хтось товк.

Він заплющив очі. Не хотів цього. Не хотів, аби в ньому знову щось прокидалося. Він розтrophив і поховав усі сподівання. Опустив руки й схилив голову. Місто його не обходило. Він не хотів, аби воно його стосувалося. Хотів, аби, як раніше, на брудну пергаментну шкіру його голови світило сонце, хотів дихати, вбивати вошей, не думати — жити так, як уже довго жив.

Не міг себе опанувати. Тремтіння не припинялося. Він перевернувся на спину і випростався. Тепер над ним було небо з хмарками від зеніток. Роздмухані вітром, вони швидко зникали. За деякий час уже й це стало нестерпним. Небо здавалося блакитно-білою безоднею, в яку стрімко провалювався. Він обернувся і сів. Не дивився більше на місто. Дивився на табір, вперше дивився так, ніби чекав звідти допомоги. Бараки досі дрімали на сонці. На танцмайданчику висіли четверо на хрестах. Шарфюрер Броєр зник, з крематорію і далі йшов дим, хоч не такий сильний. Значить, або спалювали дітей, або наказано припинити роботи.

509 змушував себе розглядати все дуже уважно. Це був його світ. Жодна бомба його не зачепила. Він стояв непохитно там, де й завжди. Лише цей світ панував над ним, те, що було по той бік, за колючим дротом, його не стосувалося. Раптом артилерія змовкла і запанувала тиша, наче шумове колесо, яке щільно його стискало, тріснуло. На мить йому здалося, що все просто наснилося. Він рвучко обернувся.

Це був не сон. Місто горіло. Там був дим і руйнування, і його це таки торкалося. Він вже не міг розрізнити, куди саме поцілили бомби, бачив лише дим і вогонь, все було мов у тумані, але місто горіло, місто, яке здавалося незмінним і незнищеним, як і табір.

Його охопив такий жах, наче всі кулемети зі всіх вартових веж цілилися йому в спину. Швидко озирнувся. Нічого не трапилося. Вежі порожні, як і раніше. На вулицях теж нікого не видно. Але це не допомагало: тваринний страх схопив його за шию. Тряс і не відпускав. Він не хо-

тів помирати! Більше не хотів. Тільки не зараз. Рвучко згріб свої речі й поповз назад. Заплутався в пальті Лебенталя, стогнав, сипав прокльонами, висмикував його з-під колін і повз далі в барак, поспіхом, схвильований і спантеличений, — наче втікав від чогось ще окрім смерті.

2

Барак № 22 мав два крила, у кожному крилі по два старости. Ветерани жили в другій секції другого крила, у найвужчій і найвологішій частині, але їх це не турбувало, головне — вони були разом. Це давало їм сили. Смерть — така сама зараза, як і тиф, поодиноці люди вмирили швидше, хотілося їм того чи ні. Гуртом опиратися було легше: коли хтось хотів здатися, триматися йому допомагали товариші. У Малому таборі ветерани жили довше не тому, що мали більше харчів, вони жили, бо змогли зберегти рештки опору.

У ветеранському куті зараз лежало сто тридцять чотири скелети. Місця було лише для сорока. Спали на чотирярусних голих нарах, дехто мав трохи старого прижухлого сіна. Було лише кілька брудних коців, за які, щойно вмирав власник, зчинялася запекла боротьба. На кожному ліжку лежало троє чи четверо людей. Навіть скелетам було затісно, бо плечі і таз з голоду не всихалися. Якщо лежати на боці, як сардини в банці, місця ставало трохи більше; попри всі зусилля зміститися, вночі часом чутно було глухе гупання: це уві сні хтось падав з нар. Багато спало навпочіпки, а в найщасливіших сусіди по ліжку вмирили ввечері. Труп виносили, а щасливець міг зручніше влягтися на ніч, поки не з'явилося поповнення.

Ветерани вподобали собі лівий куток поруч із дверима. Їх було дванадцятьоро. Два місяці тому — сорок чотири. Їх винищила зима. Кожен розумів, що вони на

останній стадії; денний раціон постійно зменшувався, іноді день чи два харчів не було взагалі, тоді перед баракком росла гора трупів.

Один з дванадцяти збожеволів і вважав себе німецьким вівчуром. У нього більше не було вух: їх повідривали, коли тренували на ньому есесівських собак. Наймолодшого звали Карел, то був хлопчина з Чехословаччини. Його батьки померли і стали добривом на картопляному полі якогось набожного селянина у Вестляге. Попіл спалених тіл фасували в крематорії у мішки і продавали як штучне добриво. Воно було багате на фосфор і кальцій. Карел носив червону відзнаку політичного в'язня. Йому було одинадцять. Найстаршому ветеранові виповнилось сімдесят два. Це був єврей, який боровся за свою бороду. Борода була важливим атрибутом його релігії, і чоловік не полишав спроб її відростити, попри заборону СС. У робочому таборі він через це щоразу опинявся на козлі й зазнавав нещадних побоїв. У Малому таборі йому пощастило більше. Тут СС не дуже дбали про дотримання правил і контролювали рідко — надто боялися вошей, дизентерії, тифу і туберкульозу. Поляк Юліус Зільбер назвав старого Агасфер, бо той пережив майже дюжину голландських, польських, австрійських і німецьких концтаборів. Зільбер тим часом помер від тифу і розквіт кущем примули в саду коменданта Нойбауера, якому дістався його прах, але прізвисько Агасфер залишилося. У Малому таборі обличчя старого вихудло, а борода розбуяла і стала лісистю батьківщиною для цілої генерації добірних вошей.

Старостою відсіку був колишній лікар Ефраїм Бергер, дуже корисний у боротьбі зі смертю, яка чигала в бараці на кожного. Взимку, коли скелети падали і ламалися на ожеледі, він накладав шини і зміг декого врятувати. З Малого табору в лазарет не приймали, туди потрапляли лише працездатні та важливі в'язні. У Великому таборі з ожелед-

дю боролися, в найгірші дні вулиці посипали попелом з крематорію. Не тому, що дбали про в'язнів, а для збереження придатної робочої сили. Це стало важливим після введення в концентраційних таборах трудової повинності. Така турбота супроводжувалася важкою і надто інтенсивною працею в'язнів, і вони, надриваючись, швидше вмирили. Але на втрати не зважали, адже щодня ув'язнювали купу нових людей.

Бергер був одним з небагатьох в'язнів, які мали дозвіл виходити за межі Малого табору. Він вже кілька тижнів працював у морзі в крематорії. Старости відсіків зазвичай не працювали, але лікарів бракувало, тому його туди й відрядили. Це була велика перевага для всього барака. Через лазаретного капо, якого Бергер знав ще в минулому житті, вдавалося іноді дістати скелетам лізол, вату, аспірин і подібні корисні речі. В нього була навіть пляшечка йоду, схована під соломою.

Але найважливішим серед ветеранів був Лео Лебенталь. Він мав таємні зв'язки з чорним ринком у Великому таборі, подекуди, що навіть із зовнішнім світом. Як йому це вдавалося, точно не знав ніхто. Відомо було, що до справи мали стосунок дві повії з дому терпимості «Летюча миша» у передмісті. У цьому був начебто замішаний навіть один есесівець, але деталі були невідомі. А Лебенталь мовчав як риба.

Він торгував усім. Через нього можна було роздобути недопалки, моркву, іноді й картоплю, відходи з кухні, кістки, а час до часу й краєць хліба. Він нікого не обдурював, дбав лише про товарообіг. Йому ніколи не спадало на думку таємно подбати про свої інтереси. При житті його тримав сам торг, а не те, чим він торгував.

509 заповз у двері. Косе сонячне проміння пронизувало його вуха. Восково-жовті, вони якусь мить світилися довкола темної плями його голови.

— Вони бомбардували місто, — мовив, важко дихаючи.

Ніхто не відповів. 509 нічого не бачив, після сонячного світла в бараці було темно. Він кліпнув.

— Вони бомбардували місто, — повторив він, — ви нічого не чули?

Усі мовчали і цього разу. 509 побачив поруч із дверима Агасфера. Він сидів на підлозі і гладив вівчура, той гарчав зі страху. Зваляне волосся звисало на пошрамоване обличчя, а з-під нього блискали перелякані очі.

— Гроза, — бурмотів Агасфер, — просто гроза! Спокійно, вовче, спокійно!

509 поліз в глиб барака. Він не розумів, чому інші настільки байдужі.

— Де Бергер? — спитав 509.

— У крематорії.

— Ніхто не хоче вийти? — 509 поклав пальто і куртку на землю.

Він поглянув на Вестгофа і Бухера. Ті не відповіли.

— Ти ж знаєш, що це заборонено, — сказав врешті Агасфер. — Під час тривоги.

— Тривога закінчилася.

— Ще ні.

— Вже. Літаки полетіли. Вони бомбардували місто.

— Скільки можна це повторювати? — гаркнув хтось із темряви.

Агасфер підвів голову:

— Може, вони в покарання розстрілюють пару дюжин наших.

— Розстрілюють? — захихотів Вестгоф. — Відколи це тут розстрілюють?

Вівчур загавкав. Агасфер вхопив його міцніше.

— У Голландії після бомбардувань розстрілювали зазвичай від десяти до двадцяти політичних. Аби дурниці голови не чіплялися.

— Ми не в Голландії.

— Я знаю, я лише сказав, що в Голландії розстрілювали.

— Розстріляють! — зневажливо кинув Вестгоф. — Ти що, солдат, щоб мати такі почесті? Тут вішають і забивають до смерті.

— Для різноманітності можуть і розстріляти.

— Позатакайте свої кляті пашеки, — пролунав з темряви той самий голос.

509 присів коло Бухера і заплющив очі. Він досі бачив дим над містом і чув глухий гуркіт вибухів.

— Як гадаєте, нині нас годуватимуть? — спитав Агасфер.

— Якого чорта! — пролунав голос із темряви. — Що тобі ще треба? Спершу подавай розстріл, а тепер іще й їжу!

— Єврей мусить мати надію.

— Надію! — знову захихотів Вестгоф.

— А що нам залишається? — спокійно спитав Агасфер.

Вестгоф раптом почав схлипувати. Доведений до безумства таким життям, він вже не міг себе контролювати.

509 розплющив очі.

— Мабуть, сьогодні ввечері залишимося голодні. Кара через бомбардування.

— Ти, зі своїм клятим бомбардуванням! — закричав чоловік із темряви. — Стули врешті пельку!

— Хтось має щось з'їсти? — спитав Агасфер.

— Господи! — Голос у темряві захлинувся від безглуздості запитання.

Агасфер не звертав уваги.

— У Терезієнштадті хтось мав кавальчик шоколаду і забув про це. Сховав його одразу після поступлення в табір. Молочний шоколад з автомата із зображенням Гінденбурга на обгортці.

— Може, ще й паспорт? — заскрипів голос.

— Ні, але на тому шоколаді ми прожили два дні.

— Хто то так викрикає? — спитав 509 у Бухера.

— Хтось із тих, що прибули вчора. Новенький. Скоро заспокоїться.

Агасфер прислухався.

— Минулося.

— Що?

— На вулиці. Відбій тривоги. Останній сигнал.

Раптом стало дуже тихо. А тоді почулися кроки.

— Сховайте вівчур, — прошепотів Бухер.

Агасфер запхав божевільного між ліжка.

— Місце! Тихо! — Він надресировав вівчур слухатися команд. Якби СС його виявили, божевільний не мав би шансів, йому б одразу зробили смертельну ін'єкцію.

Бухер повернувся від дверей.

— Це Бергер.

Др. Ефраїм Бергер був маленьким чоловіком з покати-ми плечима і цілковито лисою яйцеподібною головою. Його очі сльозилися від запалення.

— Місто горить, — мовив він, щойно зайшов.

509 встав.

— А ті щось про це кажуть?

— Не знаю.

— Як-то — не знаю, ти ж мусив щось чути.

— Не чув нічого, — стомлено відповів Бергер, — щойно пролунали сирени, вони припинили спалювати.

— Чому?

— Звідки я можу знати? Був наказ, та й по всьому.

— А СС? Ти щось бачив?

— Ні.

Бергер пройшов між рядами нар в глиб барака. 509 провів його поглядом. Він так чекав Бергера, хотів з ним поговорити, а виглядає, що той байдужий до подій, як і всі інші. Він цього не розумів.

— Не хочеш вийти? — спитав він Бухера.

— Ні.

Бухерові було двадцять п'ять років, сім із них він сидів у таборі. Його батько був редактором соціал-демократичної газети, цього вистачило, аби посадити сина. «Коли він

звідси вийде, — думав 509, — то зможе прожити ще років сорок. А мені вже п'ятдесят. Мені залишилося десять, щонайбільше двадцять років. — Він витяг з кишені тріска дерева і почав її жувати. — І чого я про таке думаю?»

Повернувся Бергер.

— 509, з тобою хоче поговорити Ломанн.

Ломанн лежав у глибині барака на нижніх нарах, просто на голих дошках. Він сам так захотів. Страждав на тяжку дизентерію і вже не міг вставати. Вважав, що так хоч трохи чистіше. Але чистіше не було. Усі звикли. Пронос був у всіх — у когось сильніший, у когось слабший. Для Ломанна це була тортюра. Він лежав на смертному одрі й вибачався щоразу, коли його нутрощі скручувало. Обличчя мав таке сіре, що скидався на знекровленого негра. Він поворушив рукою, і 509 схилився над ним. Очні яблука Ломанна блискали жовтизною.

— Бачиш? — прошепотів він і широко відкрив рот.

— Що? — 509 дивився на синє піднебіння.

— Ззаду справа — там золота коронка.

Ломанн обернув голову в напрямку вузького вікна. За ним стояло сонце, і з цього боку барак пронизувало слабке рожевувате світло.

— Так, тепер бачу, — збрехав 509.

— Витягніть її.

— Що?

— Витягніть! — нетерпляче прошепотів Ломанн.

509 подивився на Бергера. Той похитав головою.

— Вона ж міцно сидить, — сказав 509.

— Тоді вирвіть зуб. Він хитається. Бергер вміє. Він же у крематорії таке робить. Вдвох ви точно зможете.

— А чого ти задумав її зняти?

Повіки Ломанна повільно піднялися й опустилися. Повіки, наче в черепахи, зовсім без вій.

— Ви й самі знаєте. Золото. Купите їжу. Лебенталь може її обміняти.

509 не відповів. Обмін золотих коронок — небезпечна справа. Золоті пломби реєстрували під час поступлення в табір, а згодом у крематорії їх виймали і збирали. Якщо есесівці виявляли відсутність зареєстрованих пломб, відповідав весь барак. Морили голодом, поки пломбу не повертали. А того, в кого її знаходили, вішали.

— Витягніть її! — прохрипів Ломанн. — Це нескладно, візьміть щипці! Може, вистачить і дроту.

— Нема в нас щипців.

— Дріт, просто зігніть як слід дріт.

— Дроту теж нема.

Очі Ломанна заплющилися. Він виснажився. Губи во-
рушилися, але слів не було. У пласкому тілі єдиним зна-
ком життя був порух темних сухих губ, а в них свинцевою
цівкою вливалось небуття. 509 підвівся і поглянув на Бер-
гера. Ломанн не бачив їхніх облич: заважали дошки кіль-
каповерхових нар.

— Як він?

— Вже недовго.

509 кивнув. Він надто часто бачив наближення смер-
ті, тож мало що відчував. Косі промені сонця падали на
п'ятьох людей, які, наче вихудлі мавпи, сиділи на верх-
ньому поверсі.

— Скоро гегне? — спитав чоловік, чухаючи пахви і по-
зіхаючи.

— Чого питаєш?

— Нам дістанеться його лежанка. Мені і Кайзеру.

— Та звісно.

Якусь мить 509 дивився на мерехтливе світло, воно
зовсім не пасувало до смердючого приміщення. Шкі-
ра чоловіка, який запитував, виглядала в тому світлі
мов шкіра леопарда; на ній було повно чорних плям.
Чоловік почав їсти гнилу солому. За кілька ліжок ви-
сокими тонкими голосами сварилися двоє. Чулися без-
силі удари.

509 відчув, що хтось тягне його ногу, за штанину смикав Ломанн. Він знову схилився.

— Витягуйте! — прошепотів Ломанн.

509 присів на край ліжка.

— Ми не зможемо її обміняти. Це небезпечно. Ніхто не наважиться.

Рот Ломанна тремтів.

— Не хочу, аби коронка дісталась їм, — натужно вимовив він. — Тільки не їм! У 1929-му я заплатив за неї сорок п'ять марок. Тільки не їм! Витягніть її!

Раптом він скрутився й застогнав. Через біль шкіра довкола очей і рота взялася зморшками: інших м'язів у нього більше не було.

Потім він виструнчився, разом із виштовхнутим з грудей повітрям вирвався звук відчаю.

— Не турбуйся про це, — сказав Бергер.

— У нас є ще трохи води. Це не страшно, ми все приберемо.

Ломанн на якийсь час затих.

— Пообіцяйте мені, що, перш ніж мене заберуть, витягнете коронку. Коли я вріжу дуба, це буде нескладно, — прошепотів він.

— Добре, — сказав 509. — Її зареєстрували, коли ти прибув у табір?

— Ні. Пообіцяйте! Гарзд?

— Гарзд.

Очі Ломанна заплющилися і заспокоїлись.

— Що то був за шум?

— Бомби, — сказав Бергер. — Місто бомбардували. Вперше. Американські літаки.

— О-о!

— Так, — тихо й твердо мовив Бергер. — Кінець наближається! Ломанне, за тебе помстяться.

509 підвів погляд. Бергер іще стояв, і 509 не міг бачити виразу його обличчя. Видно було лише руки. Кулаки

стискалися і розтискалися, ніби душили невидиме горло, відпустили і знову душили.

Ломанн лежав тихо. Заплющив очі й ледве дихав. 509 не знав, чи Ломанн втямив, що сказав Бергер. Він підвівся.

— Помер Ломанн? — спитав чоловік з верхнього ліжка. Він досі чухався. Інші четверо сиділи поруч з ним, мов автомати з порожніми очима.

— Ні.

509 обернувся до Бергера.

— Чому ти сказав йому це?

— Чому? — Бергерове обличчя сіпнулося. — Тому, хіба не розумієш?

Його яйцеподібну голову рожевою хмаркою огортало світло. У спертому отруйному повітрі здавалося, наче він парує. Очі блищали. У них стояли сльози, але через хронічне запалення так було майже завжди. 509 здогадувався, чому Бергер сказав це. Але хіба оте знання втішить приреченого? Можливо, це лише обтяжить його стан. Він побачив, як на землисте око одного з автоматів сіла муха, чоловік навіть не кліпнув. «Може, це розрадило його, — подумав 509, — може, це єдина радість для людини, що відходить».

Бергер розвернувся і вузьким проходом рушив назад. Він мусив переступати через людей, які лежали на землі, і скидався при цьому на птаха марабу, що чалапає по болоті. 509 ішов за ним.

— Бергере, — прошепотів, щойно вони вибралися з проходу.

Бергер зупинився. 509 затримав дихання.

— Ти справді в це віриш?

— У що?

509 не наважувався повторити. Йому здавалося, що все розвіється, мов сон.

— У те, що ти говорив Ломаннові?

Бергер поглянув на нього і сказав:

— Ні.

— Ні?

— Ні, не вірю.

— Але ж, — 509 сперся на сусідні нари, — нащо ж ти це сказав?

— Я сказав це для Ломанна. Але сам не вірю. Не буде ніякої помсти. Жодної помсти, жодної.

— Але ж місто, місто ж таки горить!

— Місто горить. Уже горіло багато інших міст. Це нічого не означає, нічогісінько.

— Мусить означати.

— Нічого це не означає! Нічого! — рішуче відрубав Бергер з розпачем людини, яка вже поховала усі надії. Блідий череп хитався, з запалених очниць текли сльози. — Горить маленьке містечко. Який це має стосунок до нас? Жодного! Нічого не зміниться! Ані на крихту!

— Кількох вони точно розстріляють, — промовив з землі Агасфер.

— Заткнись! — вигукнув голос із темряви. — Заткайте врешті свої прокляті пащеки!

509 сів на своє місце коло стіни. Над його головою було вікно, одне з небагатьох у бараці. Вузьке, високо в стіні, зараз пропускало трохи сонця. Світло сягало до третього ряду нар, а далі — постійна темрява. Барак звели лише рік тому. 509 працював на будівництві, тоді ще в трудовому таборі. Це був старий дерев'яний барак зі зліквідованого концентраційного табору в Польщі. Одного дня чотири бараки розібрали, привезли на місцевий вокзал, звідти вантажівками доставили в табір і звели наново. Від них смерділо блошицями, страхом, брудом і смертю. З них зробився Малий табір. Туди запхали наступну чергу непрацевдатних, приречених в'язнів зі Сходу і покинули самих на себе. За кілька днів можна було забирати трупи. На їхнє місце спроваджували нових хворих, скалічених, німечних та інших непрацевдатних в'язнів, і Малий табір став таким собі конвеєром смерті.

Косим прямокутником на стіну праворуч від вікна лягло сонце. Висвітило написи й імена. Їх залишили колишні в'язні цього барака в Польщі та Східній Німеччині. Писали олівцем або видряпували на дереві дротом чи цвяхом.

Частину з них 509 знав. Знав, що вершина чотирикутника зараз висвітлює ім'я, обрамлене глибокими штрихами, — Хаїм Вольф, 1941, — мабуть, Хаїм Вольф написав його, коли взнав, що має померти, а лінії довкола імені додав, аби ніхто з його родини не приєднався до нього. Хотів, аби це було остаточно, аби помер лише він, лише він один. Хаїм Вольф, 1941, а довкола щільна й глибока рамка ліній, аби годі було вписати ще хоч одне ім'я, — останнє заклинання долі, заклинання батька, який сподівався, що його сини будуть врятовані. Але знизу, впритул до рамки з ліній, так, ніби хотіли втиснутися в неї, були ще два імені: Рубен Вольф і Мойше Вольф. Перше — незграбним школярським почерком, друге — рівними косими літерами, приречено і безсило. А поруч іншою рукою приписка: усі в газовій камері.

Нижче, трохи навскоси, над сучком у стіні, було надряпано цвяхом: Йоз. Маєр і Lt. d. R. EK 1 & 2. Розшифровувалось це так: Йозеф Маєр, лейтенант запасу, кавалер ордена Залізного Хреста першого і другого ступеня. Очевидно, Маєр не міг про це забути, це затруювало його останні дні. У Першу світову він був на фронті; став офіцером і отримав відзнаки, а позаяк був євреєм, то мав зробити для цього вдвічі більше, ніж будь-хто інший. А згодом, позаяк був євреєм, його заарештували і знищили, як блощицю. Він був переконаний: щодо нього чиниться більша несправедливість, ніж до інших, саме через його заслуги в армії. Він помилявся. Йому випала просто важча смерть. Несправедливість була не в літерах, які він приписав до свого імені. Вони були лише жалюгідною іронією.

Прямокутник сонця рухався далі. Хаїм, Рубен і Мойше Вольф, по яких він ковзнув вершечком, знову зникли

в темряві. На світло випливали два нові написи. Один складався лише з двох літер: Ф. М. Той, хто надряпав їх цвяхом на стіні, не надавав собі такого великого значення, як лейтенант Маєр. Навіть власне ім'я стало йому майже байдужим, але сходити зі світу, не залишивши й знака по собі, він не хотів. А нижче було повне ім'я, написане олівцем: Тев'є Ляйбеш зі своїми. Поруч, поспіхом, початок єврейської молитви кадїш: Jis gadal.

509 знав, що за кілька хвилин світло дійде до іншого затертого напису: «Напишіть Леї Занд — Нью-Йорк». Назву вулиці годі було відчитати, далі йшло «Бать...», тоді був кусень, де дерево прогнило, а потім виднілося «помер. Шукайте Лео». Виглядало, що Лео врятувався; але той, хто писав, даремно старався. Жоден із численних в'язнів барака ніколи б не повідомив Лею Занд у Нью-Йорку. Живим звідси не вийшов ніхто.

509 дивився на стіну відсутнім поглядом. Поляк Зільбер, ще коли лежав тут з кровотечею в кишках, назвав її стіною плачу. Більшість імен він знав напам'ять і на початках навіть бився об заклад, яке ім'я з'явиться у світлі першим. Незабаром Зільбер помер, а імена у сонячні дні й далі привидами прокидалися до життя і знову губились у темряві. Влітку, коли сонце стояло вище, на світ божий з'являлися імена, написані нижче, а взимку прямокутник світла з'являв поглядам імена, написані вгорі. Та було й багато інших, російських, польських, єврейських імен, яких світло ніколи не сягало. Барак зводили так швидко, що есесівці не потурбувалися, аби стіни відчистили від написів. В'язнів це теж не обходило, байдуже їм було і до літер на темних закутках стін. Ніхто не хотів бути таким дурним, щоб жертвувати дорогоцінним сірником, аби зневіритися ще більше.

509 відвернувся. Не хотів зараз це бачити. Раптово він відчув себе самотнім, самотнім в особливий спосіб; так, наче інші стали для нього чужими і вони більше не розумілися.

Він хвилю вагався, але таки не витримав. Пробрався до дверей і виповз назовні. Тепер на ньому було лише власне лахміття, і 509 одразу змерз. Надворі він випростався, сперся на стіну барака і поглянув на місто. Не знав чому, але бути на чотирьох більше не хотів, йому хотілося стояти. Вартові ще не повернулися. Нагляд тут ніколи не був надто суворим: той, хто заледве ходив, не міг утекти. 509 стояв на правому куті барака. Табір мав форму дуги, що повторювала вигин пагорбів, і звідси він міг бачити не лише місто, а й казарми СС. Вони були ззовні, за колючим дротом і смугою ще безлистих дерев. Перед казармами туди-сюди бігали есесівці. Інші стояли групами і схвильовано дивилися в бік міста. На гору виїхав великий сирій автомобіль. Він зупинився перед мешканням коменданта, що жив поблизу. Нойбауер уже чекав на вулиці, він сів у машину, та рвучко рушила з місця і помчала геть. Ще з часів табору праці 509 знав, що в коменданта у місті є будинок, де живе його сім'я. Він зосереджено слідкував за машиною і не помітив, що хтось тихо скрадався між бараками. Це був Гандке, старший по 22-му бараку, коренастий чоловік, який носив взуття на гумовій підшві. Він мав зелену нашивку кримінальника. Зазвичай Гандке нікого не чіпав, та коли на нього находило, міг покалічити, що вже з багатьма і сталося.

Він наближався. 509 іще міг спробувати втекти, щойно побачив старшого, вияв страху зазвичай задовольняв примітивне бажання Гандке домінувати, але 509 цього не зробив. Він залишився стояти на місці.

— Що ти тут робиш?

— Нічого.

— Ага, нічого. — Гандке плюнув 509 під ноги. — Ти, гівноід! Замріявся тут? — Його світлі брови здійнялися. — Не напружуйся! Нікуди ви звідси не подінетеся, вас, собак політичних, першими випустять через трубу.

Він знову плюнув і пішов геть. 509 затримав подих, йому на мить потемніло в очах, наче опустилася чорна завіса. Гандке терпіти його не міг, і 509 намагався не потрапляти йому на очі. А цього разу лишився стояти як вкопаний. Спостерігав за ним, поки той не зник за вбиральнею. Погроза його не злякала, погрози були у таборі буденністю. Він думав лише про те, що ховалося за нею. Отже, Гандке теж щось відчув. Інакше він би такого не говорив. Можливо, він навіть почув щось від СС. 509 глибоко дихав. Він таки не йолоп.

Знову подивився на місто. Дим тепер щільно висів над дахами. Дзвінки пожежників було заледве чути. З вокзалу долинали нерегулярне гупання, наче там вибухали боеприпаси. Машина коменданта табору так рвучко ввійшла в поворот, що її аж занесло. 509 побачив це, і раптом його обличчя ворухнулося, він усміхнувся, а тоді засміявся. Він сміявся, сміявся беззвучно, надривно, вже й не пригадував, коли сміявся востаннє, не міг зупинитися. Це був невеселий сміх, він, сміючись, обережно озирнувся довкола, підняв свій знесилений кулак, потрусив ним і сміявся далі, аж доки тяжкий напад кашлю не кинув його на землю.

3

«Мерседес» стрімко спускався в долину. Оберштурмбанфюрер Нойбауер, огрядний чоловік із заплилим обличчям любителя пива, сидів поруч із водієм. Білі рукавиці на його широких долонях світилися на сонці. Він помітив це і зняв їх. «Сельма, — думав він, — Фрея! Будинок!» Ніхто не взяв слухавки.

— Ну ж бо, — командував він, — жени, Альфреде! Швидше, швидше!

У передмісті вони відчули запах паленого. Просувалися далі, а сморід ставав дедалі нестерпнішим, щільно

огортав місто і дер горло. Перші кратери від бомб трапилися їм на Ноєр Маркт. Ощадкаса лежала в руїнах і горіла. Пожежники намагалися врятувати сусідні будинки, але надто тонкі струмені води мало чим могли зарадити. Кратер посеред площі смердів сіркою і кислотою, шлунок Нойбауера зсудомило.

— Альфреде, жени через Гакенштрассе! — вигукнув він. — Тут ми не проїдемо!

Шофер розвернувся. Авто робило великий гак південною частиною міста. Тут будинки з невеличкими садками мирно ніжилися у променях сонця. Дув північний вітер, повітря було чисте й прозоре. Щойно вони опинилися на іншому березі ріки, знову з'явився горілий запах, він посилювався і врешті висів над вулицями, мов важкий осінній туман.

Нойбауер посмикував свої коротко, як у фюрера, підстрижені вусики. Колись вони були вправно закручені догори, як у Вільгельма II. «Кляті спазми в шлунку! Сельма! Фрея! Чудовий будинок!» І живіт, і груди — все стало шлунком.

Об'їжджати довелося ще двічі. В одному місці дорогу перегородив розбомблений магазин меблів. Фасад обвалився, частина меблів іще була на поверхах, решта розлетілася на всі боки і горіла на уламках стін. Потім була перукарня, тут на руїнах плавилися викинуті вибуховою хвилею воскові манекени.

Врешті машина звернула на Лібігштрассе. Нойбауер вихилився з авто. Ось він, його будинок! Квітник перед хатою! На газоні теракотовий гном і такса з червоною порцеляни. Неушкоджені! Всі шибки цілі! Шлунок відпустило. Він піднявся сходами і прочинив двері. «Пощастило, — подумав він. — Пронесло, але ж так і має бути!» З якого дива саме йому мало б щось статися?

Він повісив фуражку на оленячі роги і зайшов у вітальню.
— Сельмо! Фрее! Де ви?

Літературно-художнє видання

РЕМАРК Еріх Марія

Іскра життя

Роман

Головний редактор *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *О. В. Приходченко*
Редактор *В. І. Станкевич*
Художній редактор *Ю. О. Дзекунова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *О. Є. Шишацький*

Підписано до друку 09.08.2021.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Newton». Ум. друк. арк. 20,16.
Наклад 2000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61001, м. Харків, вул. Б. Хмельницького, буд. 24
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у АТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61052, м. Харків, вул. Різдяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88
 - на сайті Клубу: **bookclub.ua**
 - у мережі фірмових магазинів
див. адреси на сайті Клубу або за QR-кодом
- Надсилається безоплатний каталог**

**Для гуртових
клієнтів**

Харків

тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

Ремарк Е.-М.

Р37 Іскра життя : роман / Еріх Марія Ремарк ; перекл. з нім.
Х. Николин. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного
Дозвілля», 2021. — 384 с.

ISBN 978-617-12-8923-9

ISBN 978-3-462-02724-2 (нім.)

Березень 1945-го. Концтабір Меллерн вважається дуже гуманним: тут немає газових камер. Але щоденно смерть від голоду, знущань, хвороб забирає сотні тих, у кого замість імен — лише номер. Відчайдушне передчуття скорого звільнення об'єднує змучених мешканців Малога табору. Вижити повинен хоч хтось. Аби не забути. Аби розповісти правду. Аби знайти сили розпочати все наново, пам'ятаючи про ті іскри життя, які згасли назавжди...

УДК 821.112.2

